

gribelige Tanker blev skrevet. Heller ikke jeg tør afsige nogen endelig dom over Thotts livsgerning og betydning. Men så meget tør nok siges, at hvis den gængse vurdering ikke bygger på et mere solidt grundlag end det, hvorpå Edvard Holm og senere historikere med ham har vurderet den politik, som de Uforgribelige Tanker var programmet for, så er der al grund til at tro, at historiens – eller skal vi sige historikernes – dom har været mildt sagt uretfærdig. Mon ikke tiden nu er inde til, at også Otto Thott får sin grundige monografi? Kristof Glamanns bog lægger op til den. Uanset hvilken vurdering af Otto Thott, der ville blive dens resultat, byder opgaven på en enestående lejlighed til at følge dansk økonomisk politik op igennem 1700-årene fra landbrugskrisens til de store reformers tid. Det vil vise sig, at den ikke tegner sig nær så springende og inkonsekvent som tidligere antaget. Otto Thott gjorde hele udviklingen med – om i første eller anden række får stå hen, men i hvert fald med i kredsen af dem, som udformede denne politik i alle dens faser under de skiftende ydre forudsætninger.

JENS HOLMGAARD

FRIDLEV SKRUBBELTRANG: Det indvundne Danmark. Udgivet af Det danske Hedeselskab. København, Gyldendal, 1966. 498 sider + 1 kort. Ill. 76,00 kr. Indb. 93,25 kr.

Det danske Hedeselskab har i anledning af sin 100-årsdag den 28. marts 1966 udsendt første bind af et stort anlagt jubilæumsværk. Så stor en samfundsmæssig rolle har Hedeselskabet spillet, og så dybe spor har dets mangesidede virksomhed afsat sig, at en skildring heraf på forhånd må påkalde ulige større interesse end den, jubilæumsskrifter i almindelighed kan gøre krav på. At en så kyndig forsker som dr. Fridlev Skrubbeltrang har påtaget sig opgaven, gør ikke forventningerne mindre om et væsentligt bidrag til vort lands nyere historie.

Bogen behandler tiden indtil den første verdenskrig og dækker altså på det nærmeste den første halvdel af Hedeselskabets historie, som allerede tidligere er skildret af C. Nyrop i hans jubilæumsskrift fra 1916. Er der således ikke taget ny jord under plov, så er dyrkningen til gengæld blevet overordentligt intensiveret. På grundlag af en dybtgående og kritisk bearbejdelse af et omfattende trykt og utrykt kildemateriale – naturligvis først og fremmest Hedeselskabets eget arkiv, dets tidsskrift og utallige publikationer – og i kraft af det videre overblik og den større frihed i behandling af forhold og personer, som afstanden i tid betinger, har forfatteren kunnet give en skildring af Selskabets historie i denne periode, som næppe i fremtiden lader sig røkke nævneværdigt. At Hedeselskabet, som det fremgår af bogens forord, overvejer at lade en natio-

naløkonom foretage beregninger over direkte og indirekte virkninger af opdyrkningen og landvindingen, herunder skovrejsningen i de sidste årtier, må hilses med glæde. En sådan undersøgelse bliver dog ikke nogen let opgave, bl. a. på grund af Hedeselskabets indirekte virkeform. Det vil næppe overalt være muligt at skille virkningerne af Selskabets indsats og af andre initiativer fra hinanden. Men lykkes det at gennemføre undersøgelsen blot nogenlunde tilfredsstillende – og vanskelighederne bør absolut ikke afholde Hedeselskabet fra at gøre forsøget – kan dens resultater meget vel tænkes sammen med dr. Skrubbeltrangs bog at blive udgangspunkt for nye og videregående vurderinger af Hedeselskabets plads i vor historie.

Det ville næppe være rigtigt at hævde, at dr. Skrubbeltrangs fremstilling bringer oplysninger eller synspunkter, som på revolutionerende måde ændrer opfattelsen af Hedeselskabet og dets betydning, men han tegner et langt mere fyldigt og nuanceret billede af Selskabets virksomhed og dets ledende personer, end det tidligere er gjort. Uden at Enrico Dalgas' indsats forklejnes, falder der noget mere lys på bestyrelsens to andre medlemmer Ferdinand Mourier-Petersen og Georg Morville, som hidtil har stået vel meget i skygge af Dalgas. Så forenklet og urigtig har dommen lydt over Mourier-Petersen som Selskabets formand gennem 32 år, at hans fortjeneste skulle have bestået i aldrig at have lagt hindringer i vejen for Dalgas. Brevvekslingen mellem de to viser noget andet og mere positivt. At Dalgas både som menneske og som hedesagens store organisator fuldt vel tåler den kritiske historikers projektørlys, skal fremhæves til beroligelse for dem, der måtte tro, at forfatteren har været på skalpejagt.

Når Nyrop i sin tid påtog sig at skrive jubilæumsbogen til Hedeselskabets 50-årsdag, var det, som han erklærede i forordet, beundring for Enrico Dalgas' person, der havde ledet ham. Det kan derfor ikke undre, at Dalgas kom til at fylde bravt i fremstillingen. Også i dr. Skrubbeltrangs værk er der, som ret og rimeligt er, tilmålt både ham og de øvrige agerende personer god plads. Men vigtigere end personerne og deres rollefordeling er jo dog den virksomhed, der blev sat i gang. Også her, ja vel navnlig her, graver forfatteren et spadestik, for ikke at sige to, dybere end forgængeren. Men dertil kommer, at han med sin omfattende viden og sit store overblik har kunnet sætte Hedeselskabet og dets virksomhed i relief. Som Dalgas ikke er blevet mindre af, at hans kolleger i bestyrelsen har fået, hvad der med rette tilkommer dem, er der ikke gået skår af Hedeselskabet, fordi det påvises, at andre gode kræfter har været i bevægelse både før og efter dets oprettelse. Det tjener den nuværende ledelse til hæder, at man i forordet smukt og beskedent erkender, at Hedeselskabet »kom ind i billedet og blev et nyttigt redskab i en udvikling, der allerede var i gang, og som omfattede

både opdyrkning af hede til agerland og skovrejsning i de jyske hedeegne«, og at man udtrykkeligt har ønsket jubilæumsbogen udarbejdet på den baggrund. Det er forøvrigt helt i Dalgas' ånd. I sine »Geographiske Billeder fra Heden«, som udkom 1867–68, beskæftiger han sig meget med det arbejde, som allerede var i gang, før Hedeselskabet blev dannet, og med de resultater, som var nået og jo netop var hans inspirationskilde fremfor noget andet.

En betydningsfuld del af bogen udgør da dens første store afsnit »Landvinding før 1866«, hvori forfatteren skildrer de danske ødemarker i ældre tid, som ingenlunde blot omfattede de jyske heder, men store områder af udyrket jord i alle landets egne, bl. a. sjællandske overdrev på 20–30 km eller mere i omkreds, ja selv dele af det frodige Sydfyn og sumpede og saltholdige arealer på Lolland og Falster. To faktorer stillede sig i vejen for et afgørende fremstød mod disse ødemarker: manglende teknisk formåen – »træploven gik tungt i ødemarksjord« – og endnu væsentligere: det gamle landvæsenssystem, som bastede og bandt den enkeltes initiativ. Den hoverityngede bondestand savnede overskud af kræfter til nybrydning, og overdrevsfællesskabet, som var beskyttet af lovgivningen indtil 1758–60, henviste ethvert initiativ til mindre områder inden for bymarken. Det blev udskiftningen og selvejet, som banede vejen for den store landvinding indadtil. Man kunne måske i denne sammenhæng have fundet det naturligt, om forfatteren i et kort rids havde oplyst om den økonomiske baggrund for den reformudvikling, der kom i gang ved midten af 1700-tallet, efter at krisen i 1730erne var overvundet. Den tilskyndelse til en mere intensiv drift af den dyrkede jord og til nybrud, som lå i konjunkturopgangen fra 1740erne, var jo dog den egentlige drivkraft bag hele den indre landvinding og i det mindste en meget væsentlig løftestang for reformpolitikken. Det var næppe tilfældigt, at Frederik IV.s opmuntring i 1723 til hedernes opdyrkning blev komplet resultatløs, mens det nye initiativ til hedens kolonisering knap 40 år senere fik varige følger, omend efter svære fødselsveer. Det første forsøg havde konjunkturerne imod sig, det sidste havde dem med sig. Men særdeles værdifuld er under alle omstændigheder den solide og lettilgængelige oversigt, vi her har fået over nydyrkning og landvinding i Danmark i hundredåret, før Hedeselskabet – båret frem af en ny konjunkturopgang, øget teknisk formåen og ikke mindst af en lille gruppe energiske og fremsynede mænd med Dalgas i spidsen – over en bred front gik til angreb mod den største af alle landets ødemarker og gjorde Jylland »låddent«, et angreb så effektivt, at hede-fredning i dette århundrede skulle blive nødvendig, for at dog et minde kunne bevares om Blichers brune hede, hvis forsvinden H. C. Andersen allerede i 1859 – 7 år før Hedeselskabets oprettelse! – med et ejendommeligt profetisk klarsyn forudså.

Med dette indledende afsnit er der lagt et solidt fundament for skildringen af Hedeselskabets historie frem til 1914. Den samler sig i tre hovedafsnit: »Hedesagens gennembrud«, »Dalgas-perioden« og »Brydningstider 1894–1914«. Grundigt og kyndigt redegøres der heri for Selskabets stiftelse og konsolidering, organisation og finansiering, for opgavernes planlægning, udførelse og resultater, for indre brydninger og ydre skepsis. Kritik måtte Hedeselskabet vel ofte stå for, både i starten og sidenhen, men om egentlig modstand synes der aldrig at have været tale. Stadig stigende statstilskud vidnede om forståelse og velvilje hos regering og rigsdag. På tværs af partiskel var der i en politisk brydnings-tid stort set bred enighed om, at hedesagen fortjente støtte, og at man kunne betro Hedeselskabet at administrere den. Mange vil formentlig spørge, hvordan forfatteren vurderer den rolle for hedesagen, som den nationale katastrofe i 1864 almindeligt antages at have spillet. »Hvad udad tabes, skal indad vindes«, står vel i de flestes bevidsthed som hovedmottoet over Hedeselskabets virke i forrige århundrede. Allerede H. C. Andersens manende: »Skynd dig, kom! om føje år . . .« lader dog ane, at meget var i gang på heden længe før krigen. At hedesagen af mange betragtedes som en nationalsag, og vel også i en vis forstand var det, er der næppe tvivl om, men dr. Skrubbeltrangs fremstilling efterlader ikke det indtryk, at det nationale aspekt, forstået som en bevidst stræben efter ved indre landvinding at erstatte tabet af Slesvig, har været af afgørende betydning. For den side af hedesagen, som hede-bønderne selv stod for, kan man i hvert fald roligt lade alle formodninger om nationale motiver fare. Støt og roligt toges år for år – både før og efter 1866 – ny jord under plov, hvadenten det skete ved, at man ud fra bestående brug gnavede sig ind i heden fra kanten af, eller at man oprettede helt nye brug. Forfatteren anslår, at der mellem 1837 og 1866 er sket en forøgelse af det besåede areal i Jylland fra ca. $\frac{3}{4}$ til godt 1 mill. tdr. land. Tallene er usikre, men lader ingen tvivl tilbage om, at der uden indgriben og støtte udefra var en vældig udvikling i gang, som også uden Hedeselskabets oprettelse ville fortsætte. Hedeselskabets rolle blev den dobbelte at rejse skov på heder, som ikke egnede sig til agerbrug, og både herved og på anden vis mere eller mindre indirekte at fremme mulighederne for opdyrkning af de hedestrækninger, som egnede sig hertil. Foruden plantageanlæg var engvanding og mergelforsyning de konkrete formål, som fra starten stod i forgrunden. Men som tiden gik, udvidedes virkefeltet – undertiden efter tilskyndelse udefra og ved vekselvirkning – til andre områder: afvanding, mosekultur, mose-industri og en række kulturtekniske opgaver – fra kort før århundredskiftet ikke blot i Jylland, men over hele landet. Plantningsprogrammet udvidedes og differentieredes. Småplantninger og læplantning spillede en stigende rolle ved siden af skovrejsning. Mens denne sidste over-

vejende gennemførtes med bistand af kapitalstærke privatmænd fra alle landets egne, løstes andre opgaver fortrinsvis i samarbejde med hedeegnenes egen befolkning. Evnen til at fremkalde initiativ og til at bringe lokale kræfter i samspil og bevægelse var vel den egentligste årsag til Dalgas' og Hedeselskabets succes. »Bønder ville plante – dertil var det kommet, og det var Dalgas' største bedrift«, siger dr. Skrubbeltang. »Gratis og velvillig vejledning« er nøgleord til forståelse af den enorme virkning, der med anvendelse af relativt beskedne midler udgik fra Hedeselskabets hovedkontor i Århus (siden 1907 i Viborg). Oplysnings- og forsøgsvirksomhed og samarbejde med andre i hedens frugtbargørelse interesserede havde fra første færd en fremtrædende plads i Hedeselskabets program.

Det er sikkert ikke helt overflødig at fremhæve, at hedesagen havde to hovedsider. Som forfatteren træffende udtrykker det: »Hedeselskabets virksomhed var led i et større hele. Hedeopdyrkning var jo andet end velorganiseret arbejde ved åer, kanaler og enge, i udstrakte plantager og på mosestationer. Det var et hverdagsslid på de magre marker, hårdt arbejde med plov eller hakke og spade, med trillebør eller mergelkærre«. Hvad egentlig hedeopdyrkning angår, kom Hedeselskabet først sent ind i billedet og da kun indirekte. I 1906 blev selskabet Hedebruget stiftet under Hedeselskabets medvirken og protektion, men på foranledning af Viborg Amts landøkonomiske Forening. Baggrunden var en stagnation i nyopdyrkingen under indtryk af de vigende landbrugskonjunkturer i slutningen af forrige århundrede. Midlet til at stimulere opdyrkingen var kontante statstilskud, hvis fordeling administreredes af Hedebruget.

Med et omfattende talmateriale illustrerer og dokumenterer forfatteren den vældige forvandling, »det mørke Jylland« undergik på mindre end et par menneskealdre, ganske vist ikke alene som følge af Hedeselskabets virke, men i vid udstrækning inspireret og støttet af det. Med sin detaljerigdom stiller bogen undertiden temmelig store krav til læserens koncentration. Det skal erkendes, at opgavens videnskabeligt forsvarlige løsning kræver megen dokumentation og ofte gør det nødvendigt at spinde på mange tråde samtidigt. Men når det er sagt, må det tilføjes, at forfatteren med sin ofte – også i dette værk – demonstrerede evne til at samle omfattende problemkomplekser og udviklingsforløb i sikre og myndige formuleringer godt kunne være kommet læseren noget mere i møde ved at knytte de mange tråde i en afsluttende sammenfatning.

Hæver bogen sig, hvad indholdet angår, højt over det traditionelle jubilæumsskrift, gælder dette i lige så høj grad dens udstyr, som er indholdet værdigt: gode billeder og smuk typografi. Af fejl er der kun få, alle ubetydelige. Nok sad præsten Hans Bjerregaard i Hjermind længe i sit embede, men han tiltrådte dog først i 1798 og ikke som anført s. 98 i 1788. Et par småfejl i personregistret fanges kun af den meget kritiske

læser – og så naturligvis af anmelderen, som skal dokumentere sin nidkærhed. Det samme gælder et par ubetydelige sammentællingsfejl i tabellerne s. 85, 86 og 384 samt i tekstens tal s. 284 f. Det kan undre lidt, at tabellen s. 448 f. viser en noget større fremgang for indvunden jord i tiden 1881–1907 end reduktion af udyrkede arealer (220.700 mod 218.100 ha), men differencen skyldes vel, at der er regnet med tilnærmede tal, eller er forklaringen egentlig landvinding? Bogens titel vil muligvis kunne volde bibliograferne lidt besvær. Den er i og for sig træffende og velvalgt, men siger for lidt. Den siger ikke, at fremstillingen kun går til 1914, at bogen er første del af en større helhed, og den siger heller ikke, at det dog immervæk er Hedeselskabets historie og virke, der er hovedsagen. Med datateknikkens »information retrieval« lige om hjørnet er det nok klogt, at også historikerne besinder sig på nødvendigheden af, at deres arbejder forsynes med så betegnende titler, at den, der beder datamaskinen om litteraturfortegnelser, kan få ordentlig besked.

Dalgas var engang inde på den tanke, at Hedeselskabet ikke skulle leve evigt, men at dets opgaver før eller siden burde overgå til staten. Selskabet lever endnu i bedste velgående, og der er næppe mere nogen planer om at lade staten tage over. Men dets virksomhed har i mange henseender taget nye retninger. Beretningen herom har vi endnu tilgode. Lad den ikke vente alt for længe på sig! De første 50 år kendte vi i hovedtrækkene i forvejen, men de sidste 50 er rå jord, og skildringen af dem bliver et virkeligt nybrud. Så meget mere behov er der for den, som Hedeselskabet i de senere år på ny har fået kritikeres søgelys på sig fra mange kanter. Lad så være, at ikke alle forhold endnu uforbeholdent kan lægges frem i dagens lys. Der kommer nye jubilæer, hvor en grundigere behandling kan foretages.

JENS HOLMGAARD

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. Udgivet af rigsarkivet ved HARALD JØRGENSEN. København, Munksgaard. Bd. I. 24. januar–15. november 1848. xii + 606 s. 1954. – Bd. II. 16. november 1848–30. august 1850. vii + 635 s. 1956. – Bd. III. 3. september 1850–28. januar 1852. vii + 664 s. 1958. – Bd. IV. 28. januar 1852–19. april 1853. vii + 709 s. 1960. – Bd. V. 27. april 1853–31. maj 1854. vii + 681 s. 1962. – Bd. VI. 7. juni 1854–30. august 1856. vii + 688 s. 1964. – Bd. VII. 4. september 1856–4. november 1859. vii + 635 s. 1966. Bd. I 25 kr., bd. II 30 kr., bd. III–V 35 kr. pr. bd., bd. VI–VII 40 kr. pr. bd.

Da det første bind i denne publikationsrække var udkommet i 1954, blev det anmeldt i *Historisk Tidsskrift* (11. rk. IV, s. 516 ff.). Anmelderen